

Színpadai és valóságos személyiségek

A Takáts Éva-vita antropológiai tanulságai*

MESTER Béla**

Dramatic and Real Persons Anthropological Aspects of the 'Éva Takáts Debate'

The present paper offers an overview of a public argument of the 19th-century Hungarian intellectual history, entitled 'Éva Takáts debate', including the interpretation of its role and importance in the oeuvre of its significant participant, Gusztáv Szontagh. The importance of the appearance of the *female life world* (*Lebenswelt*), what was a central utterance of Szontagh's writing published in the 'Éva Takáts debate', transformed to the topic of the *female face of the reality*, and has become a basic element of Szontagh's thought. He often regarded the systems of ideas of his opponents in the literature, sciences and humanities, philosophy and in the politics as a non-realistic paper-world; what is the cause of the *alienation* from the objective world rooted in an artificial, *male* world of the machinery of the cultural industry. Szontagh's thought, rooted in the aesthetics, is connected with the *common sense* school of the Scottish Enlightenment, what has a renaissance on the Continent, in the time of his active career.

Keywords: alienation from the objective world, Éva Takáts, female face of the reality, Gusztáv Szontagh, Scottish Enlightenment

Bevezetés

A Takáts Éva színi kritikája nyomán, a 19. század húszas éveiben kibontakozó és elhúzódozó hírlapi vita nagy vonalakban jól ismert az irodalomtörténetben; és ami ezzel jár, időről időre megélenkül iránta az érdeklődés, és az elemzésben különböző szempontok kerülnek előtérbe az adott korban uralkodó diskurzusoknak megfelelően. A következőkben először a vita lefolyását és körülményeit ismertetem röviden, majd külön

* Jelen írás angol nyelvű tanulmányom (Mester 2019) magyar változata.

** Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet, mester.bela@btk.mta.hu

kitérek az értelmezés eddigi történetére és ebben a saját korábbi eredményeimre, amelyeket a vitában részt vevő Szontagh Gusztáv (1793–1858) életművének szempontjából közelítve fogalmaztam meg. Elemzésem szerint ugyanis Szontagh munkásságának olyan később kifejtett toposzai, mint a nőábrázolás központi szerepe a bírált szerző művének megítélésében, a valóság és a cselekvés fogalma, vagy a kritika kulturális és társadalmi szerepéről vallott nézetei csírájukban már az itt tárgyalandó vitában megjelennek, ami egybeesik Szontagh irodalmi pályájának a kezdetével. Az egykori vitaszituáció bizonyos értelemben átszínezi az egész életművet. Az ezt követő két fejezetben példákat hozok az átesztétizált világmagyarázatra és annak működésére Szontagh munkásságából, kitérve a szerző által csak jóval később, a harmincas évek második felében tisztázott elméleti, filozófiai összefüggésekre és a lehetséges nemzetközi párhuzamokra. Külön kitérek arra a kérdésre, hogy miként jelenik meg a *valóság női arcának* a motívuma Szontaghnál, elsősorban kritikai munkásságában. Itt már valójában nem a nőkről, hanem az életidegen férfiszervezők bírálatáról van szó; a *nőarcú valóság* ideáltipikus megjelenését hiányolja a megbírált szerzők művilágából. Ezt látjuk majd konkrétabban az ezt követő részben, ahol az irodalmi ábrázolás analógiájára a filozófiai és a tudományos valóságkonstrukciók kerülnek terítékre. Az elidegenedett *szerzők* bírálata mellett Szontagh eszmerendszere kiegészül a társadalmi cselekvés elidegenedett ágenseinek a kritikájával. Politikafilozófiájában és történetfilozófiájában az idealista politikus elidegenedését állítja párhuzamba a politika való világától a megbírált írók, filozófusok és tudósok valóságkonstrukcióival.

A Takáts Éva-vita története, körülményei és interpretációi

Maga a hírlapi vita önmagában csupán egyike lenne a korszak műbírálatból kiinduló, szerzői válasszal, viszontválaszokkal és utólag is jól látható, olvasható személyes sértődésekkel tarkított vitáinak, amelyeknek legfőljebb akkor szoktunk jelentőséget tulajdonítani, ha ismert vagy később ismertté váló szerző munkáját érinti, befolyásolja a további életmű alakulását; illetve általában a vitakultúra, a közbeszéd domináns toposzainak alakulása szempontjából vagy az esztétikai nézetek történeti dokumentumaként tartjuk érdemesnek a vizsgálatra. Itt ilyesmiről kevésbé van szó, hiszen a szépirodalommal későbbi pályáján is inkább csak műkedvelőként próbálkozó szerző, Sebestyén Gábor (1794–1864) első színpadi kísérleteiről van szó. Sebestyén két szóban forgó vígjátékának megjelenését követően (Sebestyén 1822) sem lett a magyar színházi élet említésre méltó alakja, inkább helyi politikusként játszott jelentősebb szerepet mint szülőföldje, Veszprém megye országgyűlési képviselője. Kétségtelen stilsztikai és retorikai rutinját a politikai szónoklat terén kamatoztatta, a korabeli közzélekedés szerint ő lett nemzedéke legjobb politikai szónoka.

A vitát kiobbantó színikritika szerzője, Takáts Éva (1779–1845) az egyik első magyar közértelmiségi volt, és valószínűleg az első nő ebben a szerepben, más írásaiban azonban

nem az irodalomkritika áll a középpontban. Alakja jóval fontosabb a magyar oktatástörténetben, mint a magyar kultúrtörténet bármely más területén; azonban soha nem játszott jelentős szerepet az esztétikában vagy az irodalomkritikában, kivéve ezt az egy műbírálatát, amely a szóban forgó vitát kiobbantotta. (A magyarországi nőnevelés történetében betöltött szerepét részletesebben lásd Fehér 2000. A magyar parasztság problémáiról szóló írását lásd Takáts 1824; nagyhatalús vitacikkét a nőnevelésről lásd Takáts 1822b; összegyűjtött írásait saját válogatásában és szerkesztésében lásd Takáts 1829.)

Élettörténete és alakja alkalmas volt egy új női intellektuális típus képének a megalkotására, és egyben jól illett a 19. századi kulturális nemzetépítés légkörébe. Nemesi származású református lelkész lányaként született, műveltségét már a szülői házban megalapozta; amikor 17 éves korában meghaltak a szülei, ő tartotta el fiatalabb testvéreit úgy, hogy iskoláztatásukról is gondoskodott. A nemesi származású Karacs Ferenchez (1770–1838), kora legjobb magyarországi rézmetszőjéhez és térképészéhez, Csokonai Vitéz Mihály egykori debreceni kollégiumi szobatársához ment férjhez. (Karacs szakmai életpályáján a debreceni rézmetsző diákok hagyományát vitte tovább.) Házuk és műhelyük, az úgynevezett *Karacs-Tusculanum* a korabeli Pest gyakran látogatott szellemi központjává vált. Kortársaik szemében a modernizáció ideáltipikus modelljét jelenítették meg; egy *self-made-man* és egy *self-made-woman*, mindketten hangsúlyozottan reformátusok és magyarok egy akkoriban többségében német és katolikus városban, Pesten; nemesi származásúak, ám életmódjukban, ethoszukban polgárok. Takáts Éva alakja a magyar kulturális emlékezetben az első női közérzelmiségiként és a nők jogaiért, főként az oktatáshoz való jogukért fellépő közíróként maradt fenn. Lányát, Karacs Terézt (1808–1892) követőjének, szellemi örökösének tekintik, aki a nőnevelés terén beteljesítette anyja eszméit. Meg kell azonban említeni, hogy Teréz csak apja és két bátyja 1838-ban bekövetkezett halála után vált anyja egyedüli szellemi örökösévé. Takáts Éva nagyon is tisztában volt annak a férfivilágnak a működési módjával, amelyet írásaiban és magatartásával bíralt, ezért lánya visszaemlékezésének tanúsága szerint nagy reményeket fűzött két fiához, úgy is, mint húgaik későbbi támaszához. A család férfitagjainak gyorsan egymás után történt távozását tragédiaként élte meg, amihez hozzájárult a közvetett kiváltó ok, a nagy dunai árvíz is; férje és fiai ugyanis nem közvetlenül az árvízkor, hanem az árvíz során szerzett betegségekben haltak meg, miután az ár elvitte házukat, műhelyüket és vagyonuk zömét is. Az anyai szellemi örökséget továbbfejlesztő tehetséges lány képe inkább tekinthető tehát egy kényszerű helyzet, valóságos családi tragédia utáni helytállás dokumentumának, mint valamiféle átgondolt anyai terv beteljesítésének. Ugyanakkor Karacs Teréznek elvitathatatlan érdemei vannak a nőnevelés történetében, és kétségtelen, hogy szellemi fejlődésében alapvető szerepet játszottak azok a tapasztalatok, amelyeket fiatal lányként szerzett az anyjával kapcsolatos vita idején. Szimbolikus tény, hogy az 1862-ben, tehát még Teréz életében megjelent *Magyar írónők arcképcsarnokában* Takáts Éva és Karacs Teréz úgy jelennek meg, mint minden későbbi magyar nőíró ősei.

Takáts Éva, a *Karacs-Tusculanum* háziasszonya már jól ismert alakja volt a pesti szellemi életnek, ám a neve a város határain kívül még jóformán ismeretlen volt, amikor fölkérték

Sebestyén vígjátékainak színikritikájára (Takáts 1822a). Már 43 éves, abban az időben már korosnak tartott háziasszony volt, négy gyermek anyja; míg a kritizált szerző, Sebestyén Gábor 28 éves és nőtlen. Takáts Éva kritikája a Sebestyén darabjaiban szereplő *nőalakok* valóságosságát állította a középpontba; annál is könnyebben tehetta ezt, mivel Sebestyén fő témái szerelmi történetek, illetve a házaseset problémái voltak. A kortársak szemében mind a szerző, mind kritikusának életvilága mélyen problematikus volt. A 28 évesen még nőtlen, a korban már agglégénynek számító szerző fő témája éppen a házaseset volt, és az ebben a helyzetben rejlő ellentmondást vitapartnerei később ironikus megjegyzések formájában szóvá is tették. (Habár a bírálatokra adott válaszában hangsúlyozta, hogy időközben megnősült, a frissen házasodott férjet a közvélemény nem tartotta autentikusabbnak a házaseset leírásában, mint a kevéssel azelőtti agglégényt. „Nős ugyan, de vajon

1. ábra: Magyar írónők arczképcsarnoka, 1862

Köre rajz. Grimm. R.; kiad. Pfeifer Ferdinánd; nyomt. Pollák Testvérek Pesten. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomatványtár, Lit/40 Legutóbbi kiadása Török 2019 címlapjaként

hány napja?” – ilyen típusú kommentárok érkeztek családi állapotának deklarálásához.) Takáts Éva ambivalens megítélése szintén társadalmi és családi helyzetén alapult. Habár a háziasszony és családjának helyzete a kor jelentős csoportjainak szemében összegegyeztetetetlen volt a közíró szerepével, ugyanakkor éppen ez a női életvilág adta meg kritikája hitelét, amikor a *nőalakok* megjelenítésének hitelességéről alkotott ítéletet. A kibontakozó vita magva kezdettől fogva – az egyetlen magyarországi – női kritikus szerepének az értelmezése volt.

Takáts Éva műbírálatának megjelenését a szerző és a kritikus hosszan tartó személyes levelezése követte a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőinek közvetítésével, (ez csupán részben és a vita után került nyilvánosságra, lásd Kisdobronyi 1828; Takáts 1829). Sebestyén egyetlen érve az volt, hogy a közbeszéd jogát a férfiak számára vindikálta, egyben kitiltotta a nőket a nyilvánosságból. Korábban ugyan megjelent néhány írás Takáts Évától egészen más témákban (Takáts 1822b; 1824), ám hamarosan arra kényszerült, hogy világosan kiálljon a nők jogairól és hivatásáról alkotott véleménye mellett, miután nyilvánosságot kaptak a férfiak privilégiumait védő, az övével ellentétes nézetek (Takáts 1823; 1825). E pillanatban Sebestyén szélsőséges formában, biblikus fundamentalista alapon fogalmazta meg ismert nézeteit (Sebestyén 1826a), közvetlenül a Szentírásra hivatkozva (1 Kor 14, 34–35). Ezt a vitacikkét két másik, különböző álneveken megjelentetett írásával támasztotta alá (Sebestyén 1826b; 1827), amelyek szerzősége csak a közelmúlt kutatásai révén vált egyértelművé. Ezek közül a második cikkében Pest akkoriban közismert kerítőnőjének a nevét használja fől írói névként, és a Takáts Évának mint közeli barátnőjének írott levél formájában fejti ki mondanivalóját. (A szerzőség kérdéséhez lásd a vita egyik fontos résztvevőjének későbbi emlékiratait; Szontagh 2017. 108.) Válaszul Takáts Éva végiggondolt, elméletileg reflektált választ fogalmazott meg (Takáts 1826). Neki, mint művelt asszonynak és református paplányának nem okozott gondot, hogy a nők jogai mellett szentírási alapon érveljen, ha a vitahelyzet ezt kívánta, és hogy általános érvénnyel, elméleti alapon fogalmazza meg a nőknek a nyilvánosságban való részvétele jogáról vallott nézeteit. A nyilvános vita más résztvevői általános támogatták Takáts Évát a nőknek a nyilvánosságban való megszólalásához való joga mellett kiállásában (– ff – 1826; A. 1826), később azonban a szerkesztőség rövidre zárta és beresztette a vitát Sebestyén utolsó, a kerítőnő álneven megjelentetett írását követően. Ennek az írásnak a változatlan álneven való megjelentetését valószínűleg kínos szerkesztői hibának tekintették, és minél hamarabb le akarták zárni az ügyet anélkül, hogy lehetőséget biztosítottak volna a személyében is megtámadott Takáts Évának a reflexióra, akinek a válasza csak később, a főntebb már említett összegyűjtött írásokban jelet meg (Kisdobronyi 1828; Takáts 1829).

Dióhéjban ez az úgynevezett Takáts Éva-vita története. Az eseményeket tekinthetjük úgy, mint világos példáját annak, hogy milyen nehézségeket jelent a *női közíró* megjelenése, (ez alkalommal el kell tekintenünk Takáts Éva szépirodalmi alkotásainak elemzésétől). Habár Takáts Éva szélesebb társadalmi hálózattal rendelkezett Pest kulturális elitjében, és a korabeli kulturális intézményekben való beágyazottsága is összehasonlíthatatlan

Sebestyénével, a nyilvánosságban való megjelenésének esélyei mégis korlátozottak voltak pusztán azért, mert nő volt. (A vita részletes elemzését, benne Takáts Éva helyzetének leírásával legutóbb lásd Fekete 2019; saját korábbi interpretációmát ugyanerről lásd Mester 2006. 99–102).

Az ennek a vitának a keretén belül létrejött egyik legérdekesebb és legfontosabb írás (Szontagh 1826) már a következő fejezet tárgya, a szerző életművének más darabjaival együtt, amelyeket szintén mélyrehatóan befolyásoltak a vita tapasztalatai. Az életmű áttekintése során látjuk majd, hogy gyakorlatilag az egész életművet átszövi a vita tapasztalata; a pálya kezdetén a *női életvilág megjelenítésével* mint közéleti, esztétikai, ismeretelméleti és etikai problémával való találkozás meghatározó lesz Szontagh egész későbbi munkássága számára, így a Szontagh-kutatások szempontjából maga a vita bizonyos mértékig úgy értelmezhető, mint az életmű értelmezésének egyfajta kulcsa.

A Takáts Éva melletti vitákat Szontagh Gusztáv életművének összefüggésében

Abban az időben, amikor bekapcsolódott az úgynevezett Takáts Éva-vita utolsó szakaszába, Szontagh Gusztáv szellemi pályája elején tartott. A pesti egyetemen töltött diákévei után, ahol az inkább a mai érettséginek, mint az egyetemi alapképzésnek megfelelő *baccalaureatus*t szerzett, a késmárki jogakadémiát végezte el, majd rövid ügyvédbojtárkodás után önként vonult be a hadseregbe a napóleoni háborúk utolsó szakaszában. Az 1820-as években a budai helyőrség hadnagya, sok szabadidővel rendelkező „békekatona”. Ez a helyzet adott neki alkalmat arra, hogy autodidakta közíróvá és filozófussá váljon. Első írása egy évvel azelőtt jelent meg (Szontagh 1825), ezt még anyanyelvén, németül írta, majd barátja és tisztvársa, Kiss Károly (1793–1866) fordította magyarra, aki ekkoriban már a magyar romantikus írócsoport elismert tagja volt, később hadtörténészként és a magyar katonai terminológia alapvető megújítójaként tartották számon. Szontaghnak ez az írása az itáliai útja során látott műalkotások esztétikai tapasztalatán alapul, de jóval több, mint útinapló; az antik és reneszánsz műalkotásokat és azok befogadásának tapasztalatait kortársai körében összetett ismeretelméleti összefüggésbe állítja. Két fő témára összpontosít. Az egyik kérdés a valóság művészi megismerésének a természete, amelyet az olasz és németalföldi reneszánsz és kora modern festészet összehasonlításán keresztül vizsgál. Az előbbi a *valóság lényegét, ideáját* törekszik kifejezni korának neoplatonizmusára támaszkodva, míg az utóbbi a valóság részleteinek közvetlen, autentikus arcképét igyekszik megrajzolni. A másik kérdés a régebbi korok műalkotásainak modern, az alkotóktól lényegesen különböző kultúrában felnőtt befogadónak esztétikai iskolázottsága és ítélőképessége. „Honnan szedhettem én, hyperboreus, ki oly éghajlat alatt születtem és nevelkedtem, hol minden ember álltól ujjhegyig fedve van, a meztelen emberi test szépségének valóságos fogalmait?” (Szontagh 2017. 97), különösen előzetes tanulmányok és

2. ábra: Szontagh Gusztáv arcképe

Barabás Miklós grafikája, az Életképek kiadása

MTA KIK Kézirattár

Legutóbbi kiadása Szontagh 2017 címlapjaként

Szontagh Gusztáv.

(Kézirattárunk kiadása, Frankfurt, 1842.)

hasonló testábrázolások otthoni tapasztalata nélkül.¹ Ezzel a költői kérdéssel emlékezik vissza itáliai útjára és erről szóló, első megjelent írására idősebb korában a szerző, rimelve ifjúkora kedvenc szerzője, Schiller *Az antikvitás az északi vándorhoz* című versére. Szontagh számára mindkét fő kérdés magva a valóság autentikus kifejezése és a valóságot kifejező műalkotásokhoz való értelmi és érzelmi hozzáférés, amelyet a test, főleg a női test megjelenítésén és annak megértésén keresztül érhetünk el. Mindjárt az első megjelent írásában megjelenik tehát annak a témának a megfogalmazása, amit a *valóság női arcának* nevezhetünk, és aminek később is nagy jelentősége lesz egész életművében. A következőkben áttekintjük ennek a motívumnak a fejlődését Szontagh életművében, elsőként a Takáts Éva-vitában való részvételére összpontosítva.

Szontagh a legdurvább szakaszban, mindjárt Sebestyén támadása (Sebestyén 1826a) után bocsátkozik bele a vitába. Még ezt az írását is németül fogalmazza meg, a folyóiratban társszerzőként feltüntetett Kiss Károly valójában csupán fordító, aki azonban barátja oldalán határozottan kiáll a megtámadott Takáts Éva mellett. (Az írás eredeti, német nyelvű autográf kéziratát lásd Szontagh 1826b.) Szontagh írása átgondolt értekezés, amely a nők nyilvánosságban való megszólalási jogának minden lehetséges vonatkozását részletesen tárgyalja. Először is részletesen cáfolja Sebestyén biblikus alapú érvelését, majd jogvégzett emberként bizonyítja, hogy Sebestyén vallási fundamentalizmusa a nők jogainak tekintetében ellentétes a magyar joggal. (Filológiai érdekesség, hogy az eredeti német nyelvű kézirat az MTA Kézirattárában a *jogtudományi értekezések* közé sorolódott, amikor Szontagh hagyatéka, mint az MTA leszármazott nélkül elhunyt tagjáé, az akadémia-ra szállt.) Az értekezés egyik legfőbb állítása a nők nyilvánosság előtti megszólalási jogának határozott kijelentése, és ennek egyik indoklása, tudniillik, hogy a *női nézőpontnak* és a mögötte álló *női életvilágnak* a megjelenítése az egész társadalom számára *jótétel*. E gondolatban az a vélekedés rejlik, hogy a *tisztán férfi* világszemlélet, amely mesterségesen kiiktatja a női nézőpontot, a valóság szükségképpen hamis megértéséhez vezethet; következképpen a női szempont a *valóság*hű *világszemlélet* egyfajta *garanciája* mind a férfiak, mind a nők számára.

Szontagh gyorsan, közvetlenül a vitában való részvétele után kidolgozta szellemi programjának fő elemeit; és az ezekben az években napvilágot látott fontos, programalkotó írásaiban ki is mutatható a vita tapasztalatainak a jelentős hatása. Először a szemlelapoknak a

1 Emlékirataiban később idézi is saját eredeti német kéziratának szövegét: „Was sahen wir Hyperboreer im Hause und auf der Gassen anders als geschmacklos gekleidete Männer und in der Kirchen hinfallige Heyligen und Engel?” (Szontagh 2017. 108). Kiss Károly magyarítása elhagyja a *hyperboreus* kifejezést, viszont pejoratívabban fejezi ki a szentek hazai szobrainak esztétikai minőségét: „De valyon hol is mivelhettem volna ki, ki vált ami a mezíten szépséget illeti, izlésemet. Itthon egyedül félénken bédett, és csámpás szentek, s angyalok, vagy pedig más, az Ízlés ellen öltözködött emberek eleibe vezetett engemet ezen mív.” (Szontagh 1825. 443.) A szentek és angyalok szobraira tett ezen megjegyzés okán a kassai püspök feljelentést tett, aminek következtében a kiadó nehezen tudta csak elkerülni a lapszám utólagos betiltását és elkobzását.

modern kultúrában játszott szerepét taglaló írást tesz közzé (Szontagh 1827; ez volt az első, eredetileg is magyarul írott munkája, ami azonban még jelentős nyelvi, stilisztikai javításokra szorult a folyóirat szerkesztősége részéről, ahogyan arról emlékirataiban is megemlékezik). Cikke az elméleti kritika szerepét hangsúlyozza a nemzeti kultúra fejlődésében, majd körüljárja ennek intézményes előfeltételeit. (A cikkben körülírt jellegű és műfajú folyóirat a valóságban majd az 1830-as években jelenik meg *Figyelmező* címmel és egyik állandó szerzője éppen Szontagh lesz mint a filozófiai művek és a magyar regények szemlélője, bírálója, egyfajta reformkori véleményvezér.) Írásában körülírja egy ideáltipikus, moderált nyilvánosság szerkezetét és középponti funkcióját, valamint az ehhez szükséges intézményi hátteret. (Emlékezzünk rá, hogy egy évvel korábban ugyanezen a szintén a női nézőpont fontosságára hívta fel a figyelmet.) Véleménye szerint a nemzeti kultúrát a megjelent irodalmi művekre való folytonos elméleti reflexió és a művek ezáltal szelekciója hozza létre a jól megalapozott kritikai tevékenységen keresztül. A nők megjelenítésének fontossága az irodalmi kritikákban jól tükröződik a Kisfaludy Károly darabjáról írott kritikájában (Szontagh 1829), amely a korszak egyik irodalmi vitájának a részeként jelent meg. Szontagh bírálata itt a drámai alakok ábrázolásának lélektani valószerűségére összpontosít. Érvelésének szerkezete nagyon hasonló Takáts Éváéhoz; mindketten koruk magyar társas életének a valószerű ábrázolását és ezen belül a valószerűen ábrázolt drámai alakokat hiányolják oly módon, hogy a valószerű nőábrázolás számukra *koruk magyar női-pusainak* valószerű ábrázolását jelenti.

Ugyanebben az időben tett kísérletet arra is, hogy szépirodalmi formában mutassa föl az ideáltipikus magyar nőt (Szontagh 1828). Darabjának hősnője árva nemes kisasszony, akit gyámjának őrizetében arra kényszerítenek, hogy a magyar helyett németül és franciául beszéljen és olvasson, majd minél előbb menjen férjhez a két, gyámja által elfogadott kérője egyikéhez, akik közül az egyik latinus műveltségű, ódivatú magyar úriember, a másik a modern kor gyermeke ugyan, ám a szlovák nemzeti gondolat elkötelezettje. Megmentője régen látott vőlegénye, aki külföldi peregrinációjából a legjobb pillanatban érkezik haza. Szontagh darabja első pillantásra csupán a szerző szülőföldje, Felső-Gömör többnyelvű környezetének életképszerű leírása, így emlékezik meg róla önéletrésében is. Színtén emlékirataiban jellemzi úgy szülőhelye, Csetnek viszonyait, hogy ott a helyi nemesség négy nyelvet használ rendszeresen a mindennapi életben, a latint, a magyart, a németet és a szlovákot (Szontagh 2017. 24). A nemzeti modernizáció (*haza és haladás*) szimbolikus alakja a hősnő vőlegénye, aki otthonosan mozog a külföldi kulturális központok hálózatában és folyékonyan beszél a legfontosabb élő idegen nyelveket, ám elkötelezett Magyarország kulturális modernizációja és a magyar kultúra modernizációja iránt. A hősnő alakja ambivalens; első pillantásra csupán passzív elviselője sorsának, áldozat, akit szerencsésen megmentenek. A darab szövegének szoros olvasata azonban elárulja, hogy valójában sikeresen ellenáll gyámja nyomásának és megőrzi kulturális és erkölcsi értékeit, integritását, józan eszére és a szülői házban kapott neveletésére támaszkodva. A gyámja a magyar nők akkori helyzetének a jelképe, a felszabadulás a gyámság alól pedig világosan összekapcsolódik a kulturális nemzetépítés programjával, amelynek ideáltipikus szereplője a vőlegény.

Az iskolázott, szabad és szellemileg független nő így egyszerre résztvevője, támogatója és kedvezményezettje a magyar kulturális és társadalmi élet modernizációjának.

Az 1830-as években Szontagh kritikusként és közíróként a *valóság női arcának* egész eszmerendszerét dolgozta ki, részben az általa bírált művek nőábrázolásainak, részben a modern kulturális ipar masinériájáról szerzett személyes tapasztalatainak az alapján. Az emlékirataiban foglalt visszatekintés szerint a modern kulturális termelés körülményei, a határidők, megszabott terjedelmek és szabványos korrektúrázások elidegenítik a modern szerzőket a tárgyi valóságtól, majd ez a helyzet az értelmiségiek olyan jellegzetes testi és lelki betegségeiben testesül meg, mint az aranyér és a hipochondria (Szontagh 2017. 111–113). A modern értelmiségi hajlamos arra, hogy pusztán szavakból épült papírvilágban éljen, majd ez a fajta elidegenedés a műveiben a valóság hamis megjelenítésében öltson testet. Kora kulturális iparának dominánsan férfiközegében ez az elidegenedés egybeesik mind a *női életvilágtól* való elidegenedéssel, mind azzal, hogy a valóság megjelenítésében önkéntelenül is eltekintenek a *női nézőpont* érvényesítésétől. Szontagh így kialakított kultúrkritikai koncepciója alapvető szerepet játszik az 1830-as évek filozófiai vitáiban és a korai magyar történelemtől (közkeletű szóval magyar őstörténetről) szóló, 1850-es években lefolytatott vitában is. A filozófia területén itt kereshetjük a gyökerét Szontagh Hegel magyar követői ellen folytatott hosszú kereszties hadjáratának, ugyanis a hegeli terminológia öngerjesztő masinériáját a *szavakból épített világ* jellegzetes és kifejezett esetének tekintette, amely nem alkalmas a tárgyi világ leírására, ám megalkotói saját filozófiai rendszerük terminológiáját mégis összetévesztik a valósággal, (az úgynevezett *hegeli pár* történetét röviden lásd Mészáros 2000. 135–145). A történettudományi vita magva a *történeti tény* fogalma. Érvelése szerint vitapartnerei nem veszik tekintetbe a földrajzi, éghajlattani, néprajzi és régészeti adatokat, ehelyett fantasztikus kombinációkat találnak ki a magyarok őseiről, pusztán néhány elszórt és többféleképpen értelmezhető írásos feljegyzésre támaszkodva. Ebben a vitában az írásos források kizárólagos, ugyanakkor spekulatív használata ugyanazt a papírvilágot, szavakból épített világot jeleníti meg, amely főként a korai magyar történelem tárgyalásában veszélyes, mert rossz hatással van a nemzeti önismeretre, és ennek révén bármilyen jövőbeli reális politikai tevékenységre (a vita részletes elemzését lásd Mester 2014).

Konklúzió és kitekintés Szontagh gondolkodásának európai összefüggéseire

Szontagh álláspontja világos; vitapartnerei az irodalmi életben, a tudományban, a gazdasági életben és a politikában a *valóságnak ugyanazt a fajta hamis megjelenítését képviselik*, amint ezt szatirikus novellájában elbeszéli (Szontagh 1845). Írásának története az elbeszélő álombeli utazása egy magyar tudóssal, költővel és politikai szónokkal. Az elbeszélő útítársai a tárgyi valóságtól való azonos típusú elidegenedést képviselik, a *saját szavaikból épített világban* élnek. Az elbeszélő felébred a történet végén, útítársai azonban az álom világában rekednek, ami a *valódi hazájuk*. Szontagh novellája jól jeleníti meg *ismeretelméletének negatív oldalát*, amelyben az esztétikai és tudományos megismerés együtt jár és szorosan összekapcsolódik

a társadalmi gyakorlattal, amelyet itt a politika képvisel. A szatirikus történetben az útitársak által képviselt mindegyik valóságkonstrukció működésképtelennek bizonyul ugyan, együttesük mégis körképet rajzol arról, hogy Szontagh hogyan gondolkodott a megismerés szerkezetéről és módjairól, bár ez a körkép természetesen a modell fonákját, a megismerés kudarcát mutatja. Ez az ismeretelméleti modell, amelyben oly nagy szerepe van az esztétikának és a megismerés praxisba ágyazottságának, a skót felvilágosodás *common sense* iskolájának a hagyományába illeszkedik, ami Szontagh filozófiai tájékozódásának kitüntetett pontja volt, és éppen az ő idejében élte meg egyfajta újjászületését a kontinentális Európában, amit a skót szerzők műveinek megélenkült fordításirodalma dokumentál az utókor számára. Érdekes filológiai részlet, hogy annak a nagy hatású magyar műfajelméleti vitának, amelyet *eposzi kor, drámai kor* vitaként emlegetünk, a kirobantója éppen Szontagh recenziója volt (Szontagh 1838) ugyanezen skót iskola jeles képviselője, Hugh Blair művének (Blair 1783) korabeli magyar fordításáról (Blair 1838). A közelmúltbeli kutatások tükrében úgy tűnik, hogy az a színházról alkotott kép, amely a színműveket a jellemek példatárának tartja, és segédeszközül szánja az ember megismerésére a filozófiai antropológiában, szintén ugyanebben a skót hagyományban gyökerezik (Ruttkay 2019). Ebből a nézőpontból kiindulva jobban megérthető az is, hogy miért annyira fontos a színművek alakjainak a hitelessége a főntebb tárgyalt magyar viták szereplői számára.

Szontagh Gusztáv jelentősége a magyar filozófiatörténetben azonban nem csupán a skót *common sense* hagyomány (főleg francia) kontinentális újjászületésének a magyar recepciójában foglalható össze; gondolkodását inkább autonóm és alkotó adaptációként értékelhetjük. Szontagh közírói pályája közvetlenül a magyar Kant-vita (1792–1822) után kezdődött, abban a korszakban, amikor a kantianizmus domináns volt a magyar szellemi életben; következésképpen egyik fontos feladata lett módot találni a kantianizmus és a *common sense* hagyomány együttes jelenlétére, ha nem is kifejtett összeegyeztetésére saját gondolatrendszerén belül. Ezt a kérdést társadalomfilozófiáján belül oldja meg, ahol Kant elgondolása az emberiség kiábalásáról önmaga okozta kiskorúságából a *közös észhasználat* révén és a társiasan használt *common sense* értelmezése a skót hagyományban egy ponton gyakorlatilag egybeesik. Hans-Georg Gadamer a közép-európai, különösen a német *sensus communis* hagyományt úgy írja le klasszikus értelmezésében, mint *pusztán esztétikai* jelenséget, amely elveszítette eredeti (brit és francia) politikai tartalmát, hiszen a hangsúly eredetileg a társadalmi és politikai döntések meghozatalára vonatkozó polgári képességek fejlesztésén volt (Gadamer 2003. 12; 58–59). A *sensus communis* hagyomány Szontagh által művelt alkalmazása kirívó kivétel a közép-európai *common sense* filozófiában, ha elfogadjuk Gadamer értelmezését. Valójában éppen a politikafilozófiai művek állnak Szontagh életművének a középpontjában, és e tárgyú írásai a legjobbak. A leginkább megjegyzésre méltó hozzájárulása a *józan ész* nyilvános használatának leírásához, hogy gondolkodásában megjelenik a *női szempont* és a *nők megjelenítésének* a fontossága; erre főntebb általánosságban, mint a *valóság női arcára* utaltam. Mindez úgy tekinthető, mint annak az első benyomásnak a mély, egész életében tartó hatása, ami pályája kezdetén, az úgynevezett Takáts Éva-vitában való részvételé során szerzett tapasztalatai révén érte, ahogyan azt jelen írásom korábbi fejezeteiben megmutattam.

Irodalom

- ff – [azonosítatlan szerző szignója] 1826. Némelly Észrevételek K. J.' Pedantismusáról és S. G. Menyből jött kirekesztő Privilegiumáról. *Tudományos Gyűjtemény*, 10/7. 3–31.
- A. [azonosítatlan szerző szignója] 1826. Észrevételek, S. G. menyből jött kirekesztő Privilegiumára. *Tudományos Gyűjtemény*, 10/6. 104–108.
- BLAIR, Hugo 1783. *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*. 1–3. kötet. Dublin: Printed for Whitestone et al.
- BLAIR, Hugo 1838. *Rhetorikai és Aesthetikai leczkéi*. Fordította Kis János. Buda: Magy. Kir. Egy. FEHÉR Katalin 2000. Pest-Buda sajtója a leányok neveléséről, a XIX. század elején. *Honismeret*, 28/1. 43–50.
- FEKETE Norbert 2019. Női néven nőként bírálni. A beszédpozíció megszerzésének problémái Takáts Éva kritikus fellépésekor. In: Török Zsuzsa (szerk.) *Nőszerezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*. Budapest: Reciti. 31–46.
- GADAMER, Hans-Georg 2003.: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Fordította; az utószót írta Bonyhai Gábor; a fordítást ellenőrizte Radnóti Sándor; a fordítást a 2. kiadás számára átnézte és felrészítette Fehér M. István. 2. jav. kiad. Budapest: Osiris.
- [KISDOBRONYI, ISÁK Terézia] K. D. I. T. (szerk.) 1828. *A' Tapasztalások teszik vigyázóvá az embert, vagy az Állortzás Támadók ellen Állortzátlan védelmezés: egy barátém leveleiből való taldalékkal együtt*. Buda: Landerer Emma.
- MESTER Béla 2006. Szontagh Gusztáv „magyar filozófiája”. In: Mester Béla *Magyar philosophia a szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*. Kolozsvár–Szeged: Pro Philosophia. 71–143.
- MESTER Béla 2014. Vita a magyarok őstörténetéről Világos után. In: Sudár Balázs et al. (szerk.) *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. 349–359. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- MESTER, Béla 2019. Dramatic and Real Persons. Anthropological Aspects of the 'Éva Takáts Debate'. *Hungarian Studies*, 33/2. (Megjelenés alatt.)
- MÉSZÁROS András 2000. *A filozófia Magyarországon a kezdetektől a 19. század végéig*. Pozsony: Kalligram.
- RUTTKAY, Veronika 2019. *Experimental Stages: British Romantic Drama and the Scottish „Science of Man”*. Előadás. Applied Anthropological Aesthetics Around 1800. Part 2. Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének műhelyszemináriuma. Budapest: MTA KIK, 2019. június 7.
- SEBESTYÉN Gábor 1822. *Eredeti víg és érzékeny játékaik: I. Asszonyi Praktika. II. Katzki Pál, vagy A' megtalált aranygyűrű*. Pest: Trattner.
- SEBESTYÉN, Gábor 1826a. Mennyből jött kirekesztő privilegium. *Tudományos Gyűjtemény*, 10/2, 124–126.
- [SEBESTYÉN Gábor] Γυνωσσεβες 1826b. Szózat Napkeletről, a' Magyar férjfiúi és asszonyi Nem' viszonyaik eránt. *Tudományos Gyűjtemény*, 10/11. 65–77.

- [SEBESTYÉN Gábor] SZIVONYÁNÉ 1827. Szózat Napnyúgotról. Barátnémhoz írt levelem nemünk ügyében. *Tudományos Gyűjtemény*, 11/2. 61–92.
- [SZONTAGH Gusztáv] 1825. Sz...gh Gusztáv Úrnak 1823ikban Olasz-országi útazása' alkalmával a' Szépmíveket érdeklő tárgyakról tett és feljegyzett Észrevételei. Közreadja; [fordította] Kiss Károly. *Felső Magyar Országai Minerva*, 1/11. 442–449.
- [Szontagh] SZONTÁGH Gusztáv – KISS, Károly 1826a. Bajnoki Hartz, Takács Éva Asszony ügyében az Asszonyi Nem érdemei 's Jussaiért. [Írta Szontagh Gusztáv; fordította Kiss Károly.] *Tudományos Gyűjtemény*, 11/8. 72–104.
- SZONTAGH, Gusztáv 1826b. *Ritterfehde der Angelenheit der Frau Eva Takats für die Würde und Rechte der Frauen*. Kézirat MTA KIK, Kézirattár. Jogt. Általános 4r 72.
- [SZONTAGH Gusztáv] TUSKÓ Simplicius 1827. A Literatúrai Kritikás folyóírásokról. *Tudományos Gyűjtemény*, 11/7. 91–103.
- [SZONTAGH Gusztáv] TUSKÓ Simplicius 1828. Egy scena Bábelünkből. *Koszorú. Szépliteratúrai ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez*, 8/65–86.
- SZONTAGH Gusztáv 1829. [Cím nélküli ismertetés Kisfaludy Károly *Leányörzö* című vígjátékáról.] *Élet és Literatúra*, 4/22. 135–137.
- SZONTAGH Gusztáv 1839. Blair Hugo' rhetorikai és aestheticai leczkéi. *Figyelmező*, 3/19. 305–310.
- SZONTAGH Gusztáv 1845. A szenvedelmes dinnye- és dohánytermesztő kalandjai I–II. *Életképek*, 3/7. 205–213; 3/8. 231–237.
- SZONTAGH Gusztáv 2017. *Emlékezések életéből*. Szerkesztette Mester Béla. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó.
- TAKÁTS Éva 1822a. Sebestyén Gábor' Eredeti víg és érzékeny játéka: I. Asszonyi Praktika. II. Katzki Pál, vagy A' megtalált aranygyűrű. Pesten, Petróczai Trattner János Tamás' betűivel és költségével. 1822. Lap 168. *Tudományos Gyűjtemény*, 6/10. 110–113.
- TAKÁTS Éva 1822b. Némely észrevételek tekintetes Kultsár István úrnak azon értekezésére, melyet 1822-dik esztendő második felében közöl a leánykák házi neveléséről. *Tudományos Gyűjtemény*, 6/12. 36–42.
- TAKÁTS Éva 1823. Egy-két szó a' házasságban lévő Asszonyok kötelességeikről. *Tudományos Gyűjtemény*, 7/8. 68–87.
- TAKÁTS Éva 1824. Barátságos beszélgetés a' földművelő nép állapotjáról. *Tudományos Gyűjtemény*, 8/6. 71–88.
- TAKÁTS Éva 1825. Egy Barátnémhoz írt levelem Nemünk' ügyében. *Tudományos Gyűjtemény*, 9/11. 62–77.
- TAKÁTS Éva 1826. Barátnémhoz írt második Levelem ismét Nemünk' ügyében. *Tudományos Gyűjtemény*, 10/9. 73–96.
- TAKÁTS Éva 1829. *Gondolatok a' Nap alatt. Takáts Éva' munkái: nemelly a' reá kijött feleletekkel együtt*. Buda: Magyar Királyi Universitas.
- TÖRÖK, Zsuzsa (szerk.) 2019. *Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok*. Budapest: Reciti.